

Наталя Жмуд
(Вінниця)

КОГНІТИВНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МЕНТАЛІТЕТУ ТА ЕТНІЧНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦІВ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

У статті розглянуто особливості когнітивно-антропологічного підходу до вивчення менталітету й етнічного характеру українців, який, на думку автора, є ефективним з огляду на таку засадничу ментальну структуру, як екзистенціальний індивідуалізм, зорієнтований не на експансію в зовнішній світ, а на «розбудову особистості».

Ключові слова: когніція, когнітивна антропологія, менталітет, ментальність, етнічний характер, інтерсуб'єктивність.

This article covers the features of the cognitive-anthropology approach to the study of mentality and ethnical character of the ukrainians which as the author thinks is effective for such basic mentality structure as existential individualism which oriented not for the expansion to the outside world but for the «personality development».

Keywords: cognition, cognitive anthropology, mentality, ethnical character, intersubjectivity.

В статье рассматриваются особенности когнитивно-антропологического подхода к изучению менталитета и этнического характера украинцев, который, по мнению автора, является эффективным в связи с такой базовой ментальной структурой, как экзистенциальный индивидуализм, ориентированный не на экспансию во внешний мир, а на внутреннее развитие личности.

Ключевые слова: когнициция, когнитивная антропология, менталитет, ментальность, этнический характер, интерсубъективность.

Запропонована читачеві стаття не претендує на всебічний аналіз цієї складної теми. Автор ставить за мету зацентрувати увагу на основних перспективах вітчизняних етнологічних досліджень.

Порівняно недавно перед українським пострадянським суспільством відкрилися горизонти світової науки, з'явився доступ до теоретичної традиції, яка плідно розвивалася впродовж минулого століття.

Однією з визначальних особливостей нового концептуального поля став науковий поступ, який можна назвати «ревалідацією суб'єктивного». Мовиться про те, що протягом ХХ ст. у сфері антропологічних наук і, зокрема, дисциплін, що досліджують психічну складову людського життя, закономірно виникли запитання щодо існування об'єктивної дійсності як такої та її зв'язок із суб'єктивною. Це спровокувало якісний зсув – перехід наукового мислення на інший рівень функціонування, який простежується в працях видатних мислителів і практиків ХХ ст.

(А. Адлер, М. Балінт, Д. Віннікотт, М. Гайдеггер, А. Камю, М. Кляйн, Х. Кохут, Ф. Ніцше, К. Роджерс, З. Фройд, К.-Г. Юнг, І. Ялом, К. Ясперс та ін.).

У постмодерному суспільстві звучання цієї теми ще більше актуалізувалося внаслідок процесів руйнації парадигмального способу мислення. Тобто ті поняття та цінності культури, які ми традиційно вважали універсальними та абсолютними, починають бути відносними. Звідси сприймання дедалі більше набуває онтологічного статусу.

Такий інтерсуб'єктивний характер є результатом становлення плюралістичності світу, тобто реальність починає розглядатися як сукупність незв'язаних або слабо зв'язаних об'єктів і явищ. Культура насамперед – мислительний процес, а не система моделей.

Одним з найефективніших підходів до вивчення процесів пізнання та механізмів перетворення цієї інформації у вигляді ментальних репрезентацій різного типу (категорій, моделей конкретних та аб-

страктивних образів, «сценаріїв» поведінки тощо) є когнітивний [1–10].

Серед українських науковців, які активно освоюють простір суб'єктивно-метафоричного пізнання світу й людини в ньому, варто назвати О. Донченко [11], Н. Калину [12], М. Пірен [14], А. Фурмана [13] та ін. Але це переважно філософсько-соціологічні та психологічні студії.

Однак, з метою об'єктивного висвітлення процесів пізнання, важливо враховувати як індивідуальні особливості, так і специфіку етнічної природи. У вітчизняній етнології до кінця ХХ ст. було відсутнє чітке понятійно-термінологічне забезпечення для позначення структури, змісту та форм виявлення соціально-психологічних особливостей етносу.

Потреба розвитку когнітивного підходу до вивчення ментальності, менталітету та етнічного характеру українців зумовлена ще й тим, що традиційна етнографія висвітлювала ці поняття через призму описово-позитивістського спрямування. Така методологія вела до «зовнішньої» (подієвої) інтерпретації минулого. Водночас, акцентуючись переважно на етнопсихологічних константах, архетипах та селянстві як соціальній верстві, вона оминала проблеми культурно-антропологічної (ментальної) самотності різних історичних етапів, регіонів та локальних районів, груп населення (за соціальними, віковими та статевими ознаками).

Оскільки дефініція «традиційний світогляд» містить у собі ціннісний підхід («образ світу й етос»), у вітчизняній етнології вона тривалий час співвідносилася з такими поняттями, як «менталітет», «ментальність» та «етнічний характер» [4, с. 3].

Оскільки під «традиційним» розуміли переважно «сільський» світогляд, то для дослідження психічних особливостей українців бралися до уваги народна релігія («народне православ'я») та система народних знань як базові парадигми традиційного світогляду.

Тобто активно не залучалися такі важливі структури, як поведінкові установки різних соціальних груп; мова як засіб й об'єкт аналізу світу; складові матеріальної культури; загальнолюдські сфери діяльності (філософія, наука, політика), які, на перший погляд, малочутливі до етнопсихологічних особливостей тощо.

Проблема полягає також у тому, що практично оминаються особливості модерного й постмодерного українського суспільства.

Когнітивно-антропологічний підхід до вивчення менталітету й етнічного характеру дає ідею бачення культури «зсереди-ни», тобто очима її носія (за концепцією «картини світу» Р. Редфілда), а також можливість з'ясування, що саме є найважливішим для етнофорів та як ці знання презентуються ментально у вигляді логічних принципів.

Орієнтація на сферу внутрішніх стереотипів та уявлень, які часто не вербалізовані, але життєво стійкі, видається цілком виправданою ще й тому, що ґрунтується на засадничій ментальній рисі українців – стихійному антропоцентризмі, зорієнтованому не на експансію в зовнішній світ, а на «розбудову особистості».

Про це свідчать основні архетипи (які на когнітивному рівні є формою), що вміщують онтологічний зміст. На методологічному рівні вони виконують роль інструментарію, що дозволяє аналізувати феномени буття з урахуванням їхнього багатоаспектного смислового навантаження.

Одним з фундаментальних архетипів є архетип «хати» як концепція циклічної моделі простору, що є для українців своєрідним ізоляційним колом від зовнішнього світу. Приватний простір у формі не так «моя сім'я», як «моя домівка» (разом з господарством) є не просто висхідним пунктом, а центром тяжіння та Всесвіту [4, с. 360]. Мова йде насамперед не про міфологічний, а про ціннісний вияв.

Архетип «долі» як абсолютної категорії демонструє специфічне розуміння українцем життя як певної «програми», що є синхронічним позачасовим зрізом, а не динамічним розвитком. Вона має всі необхідні компоненти – народження, одруження, смерть, тому людину більше цікавить не те, що буде, а як буде. А це залежить від того, чи виявиться доля доброю, чи лихою.

Філософія залежності від власної долі, породжуючи такі риси психіки, як консерватизм і пасивність, спричиняє певну замкненість та відносну незалежність від екзогенних чинників.

Архетип «жіночого начала» диктує розуміння культури як циклічної, замк-

неної, відтворюваної, а не перетворюваної системи. Це спричинило формування «генетизму», способу ретро-мислення. Тобто концептуальною у сприйманні й поведінці залишається малозначима процесуальність, а звідси – соціальна пасивність.

Попри те що уявлення про «свій»/«чужий» простір має біологічне походження, ми можемо вести мову про «ворожість» як перманентно-латентну наявність у світосприйнятті українців. Світоглядна схема склалася в традиційному суспільстві, яке було чутливішим до якісної характеристики простору, що виявляється в опозиції «свій»/«чужий». Така специфіка насамперед зумовлена домінуючим типом розселення, яким було село. Простір для землероба уявлявся статично, дискретно. Люди рідко виїжджали зі свого села й не мали чіткого уявлення про «безперервність» зовнішнього простору. Звідси все, що поза домівкою (у розширеному варіанті – селом), часто виступало не тільки як «чуже», а потенційно – як «вороже».

Окрім архетипів, детермінантами вияву менталітету є етнопсихологічні константи, зокрема екзистенціальний індивідуалізм, який є швидше механізмом ізоляції та самозахисту від зовнішнього світу, де активність виявляється лише в екстремальних умовах, а не в індивідуалізації.

У результаті отримали ескапізм, що, як ментальна парадигма, диктує світоглядні настанови, схилиючи людину до втечі від реальності та підміни відносин із зовнішнім світом на уявлюваний. Також кордоцентричність – сприйняття світу через емоційні категорії та площину суб'єктивно значимого. Народне православ'я, базоване на чуттєво-конкретному та рефлексивно-екзекутивному началі, підсилює «увнутрішнення» людини.

Когнітивно-антропологічний підхід відкриває можливість міждисциплінарного вивчення. Спектрально когнітивна антропология найбільше пов'язана з мікро-історією, яка відображає суб'єктивний бік історичних процесів, та історією повсякденності як один із методів вивчення соціальної історії, що допомагає розширити уявлення про життєдіяльність найчисельніших верств населення.

Синтез «зовнішньої» (соціальної) та «внутрішньої» (ментальної) історії пред-

ставляє різноманіття оригінальних соціоментальних структур – поєднання ментальних настанов та відповідних їм соціальних практик.

Така міждисциплінарна площина створює можливість урахувати різностадіальність, різнолокальність, різнофункціональність, різногенетичність явищ народної культури та уникнути трактування через площину теорії глобальної індоєвропейської семіотичної системи відмінностей лише як «провінціалізму», «запізнілості культурного розвитку».

Інтерсуб'єктивний статус сприйняття посилює потребу в крос-культурному аналізі, який є актуальним у ході уніфікації багатьох сфер людського життя для пізнання якісних змін у менталітеті та характері українців, а також створює можливість простежити потенційні прояви архетипів та етнопсихологічних констант як «малорухомих структур».

Визначення методології через когнітивно-антропологічну площину зумовлено прагненням пом'якшити ті «грані тертя» часів довгої, середньої та короткої тривалості (за теорією світ-системи Фернана Броделя), що виникають при з'ясуванні ментальних аспектів подій, явищ, процесів обмеженого періоду історії.

Методика дослідження ментальних структур та етнічного характеру потребує насамперед емпіричного спрямування.

Окрім власне опитування та спостереження, провідна роль має відводитися саме психодіагностичним методам. Вони дозволяють отримати кількісний вимір складових образу того чи іншого етносу, а отже, підійти до власне внутрішньопсихологічного його вивчення.

На основі з'ясування суб'єктивних семантичних просторів виникає можливість якісніше аналізувати механізми стереотипізації.

Розглянуті нами перспективи вивчення менталітету й етнічного характеру українців через когнітивно-антропологічну площину далеко не вичерпують усього розмаїття підходів і методів дослідження.

Вивчення особливостей формування й актуалізації етнічної ідентичності на індивідуально-особистісному рівні, на тлі наростання процесів дезінтеграції при одночасному прагненні людства до об'єднання і стирання державних кордонів, є одним із важливих завдань етнології.

Це завдання для вітчизняної науки стає вагомим ще й з огляду на те, що українці за етнопсихологічним типом є етико-інтуїтивними інтровертами. А інтерсуб'єктивний концепт світосприйняття вимагає когнітивно-антропологічного підходу, зорієнтованого на вивчення «культури зсередини».

Література

1. *Агеев В. С.* Міжгрупова взаємодія: соціально-психологічні проблеми. – М., 1990.
2. *ван Дейк Т.* Когнитивные и речевые стратегии выражения этнических предубеждений [Электронный ресурс] / Т. А. ван Дейк. – Режим доступа : <http://lib.rin.ru/doc/i/16573p.html>.
3. *ван Дейк Т., Кинч В.* Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка.
4. *Гримич М. В.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). – К., 2000.
5. *Лебедева Н.* Введення в етнічну та крос-культурну психологію. – М., 1999.
6. *Мединська Ю. Я.* Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 50–117.
7. *Павленко В. М., Таглин С. А.* Факторы этнопсихогенеза. – Х., 1993.
8. *Петренко В. Ф.* Основи психосемантики. – М., 2005.
9. *Стефаненко Т. Г.* Соціально-психологічні аспекти вивчення етнічної ідентичності. – М., 1999.
10. *Филлмор Ч.* Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка / пер. с англ. А. М. Баранова ; отв. ред. В. В. Петров, В. И. Герасимов. – М., 1988. – Вып. 13.
11. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). – К., 2005.
12. *Калина Н. Ф.* Основи психотерапії. – К., 1997.
13. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності. – Т., 2002.
14. *Пірен М.* Основи політичної психології : навч. посіб. / Марія Пірен. – К., 2003.